

# ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓԱՋԵՐԸ <sup>1)</sup>

## IV

### Ժողովրդական տնտեսութիւն

Անդհանուր կուլտուրական վերածնութիւն—Քաղաքական-պետական կենտ-  
րոնացումը՝ արդիւնք տնտեսական պահանջների և հասարակական ձեռ-  
տռամների—Ժողովրդական տնտեսութիւնը և նրա առանձնապատուկ կողմե-  
րը—Իրերի շրջանառութեան պրոցեսը երրորդ ֆազում—Արդիւնաբերողի  
և սպառողի յարաբերութիւնը—Առևտուրը, որպէս մասսայական երևոյթ—  
Տեխնիքական յեղաշրջումները—Անդրծովեան-քաղութային քաղաքակա-  
նութիւնը—Հաղորդակցութեան միջոցների կատարելագործումը—Խնդուս-  
տրիական կապիտալի սկզբնական ակումուլացիան—Խնդուստրիական, առ-  
ևտրական և վաշխառուի կապիտալի փոխադրեցութիւնը—Վաշխառուի կա-  
պիտալը միջին և նոր դարերում—Գրեգիտը—Բիւրոկրատների և ռազմիկ-  
ների կենտրոնական պետութիւնը նոր դարերում—Պետութեան և կապի-  
տալիստ դասակարգի փոխադարձ կախումը—Դասակարգային պետութիւնը—  
Պետութեան միջամտութիւնը տնտեսական կեանքի մէջ և նրա ստանձ-  
նած տնտես. ֆունկցիաները—Դասակարգային լայն դիֆերենցիացիան նոր  
ու նորագոյն դարերում—Կապիտալիստներ և պրոլետարներ—Պոռըր կա-  
լուածատէրեր և մանր գիւղացիութիւն—Գոյնեղակառնումը ու լիբերալիզմը—  
Միջին դասակարգը՝ արհեստաւորներ, մանր վաճառականներ և ընդհա-  
նուր ինտելիգենցիան—Նոր սոցիալական օրգանիզմը—Տնտեսական-հասա-  
րակական շրջա տարբեր հոսանքները երրորդ ֆազում՝ մերկանտիլ-աբ-  
սոլիտիզմի, տնտեսական լիբերալիզմի, սոցիալական և սոցիալիստական  
շարժումները—Տնտեսական զարգացման երեք ֆազերի ընդհանուր համե-  
մատական կէտերը:

#### 1.

Միջին դարերի քաղաքային շրջակալ տնտեսութիւնը  
արագ քայլերով ընդլայնում է իր եզրները նոր դարերի ընդ-  
հանուր կուլտուրական վերածնութեան մոլորով: Հիմք է դրու-  
ւում ինչպէս տնտեսական, այնպէս էլ տնտեսական ֆակտոր-  
ներով պայմանաւորուած քաղաքական, հասարակական կեանքի

1) Տես «Մուրճ», № 10.



մի նոր դարագլխի: Ճնցում, սթափում են Արևմտեան Եւրոպայի առաջնակարգ երկրները: Հետզհետէ անհետ . չճանալու ճանապարհ են որոնում միջնադարեանը, սխալաստիկը, մարդկանքին միտքը կաշկանդող ընադդական խորհրդածութիւնները: Դիջնադարեան տխուր ու մութ փլատակների վրայ կառուցուել ըսկըսեց մի նոր, թարմ, գեղատեսիլ աշխարհ: Աշխարհագրական բացումները, տեխնիքական գիւտերը, գիտնական պողիտիւ ուսումնասիրութիւնների յառաջադիմութիւնը, կրթական-դպրոցական հաստատութիւնների բարեկարգումը, կլասիկ աշխարհի փարթամ քաղաքակրթութեան խորագնին վերլուծութիւնը և այլն, մի ակտիւ յեղաշրջում են մտցնում ոչ միայն պետական, հասարակական կազմակերպութեան մէջ, այլև մեծապէս ազդում են մարդ անհատի մտաւոր հորիզոնի և անձնական հակումների վրայ, փոխում են անհատի, սոցիալական խաւերի և դասակարգերի տնտեսական կեանքի ձևն ու յարաբերութիւնները: Ժամանակի յայտնի ճանապարհորդները՝ Ալբրեխտ Դիւրէր և Ղուկաս Կրանախ, խիստ գեղեցիկ ու գրաւիչ գոյներով են ներկայացնում, թէ ինչպէս քաղաքակրթութիւնը նորաթիթ գարնան պէս ամենուրեք ծաղկում, բարգաւաճում էր:

Ճիր ու ցան, միմեանցից անջատուած միջնադարեան քաղաքները, որոնցից իւրաքանչիւրը ներկայացնում էր իրանից մի տնտեսական-քաղաքական աւտոնոմ ամբողջութիւն, խաղտում են իրանց կղզիացւում տնտեսական ծաւալուող պահանջների ազդեցութեան տակ և տեղի տալիս մեծ տերրիտորիական ամբողջութեան: Արևմտեան Եւրոպայում երկրի միապետները անհաշտ կռիւ են մղում, յաղթում և իրանց ստորադրում են իրանց տիրական ոյժը սահմանափակող այլ և այլ կազմակերպութիւններին—կղերականութեան, ազնուականութեան, ազատ քաղաքներին ու շրջաններին: Դարու կենսական պահանջ էր համարում նուաճել ու խաղտել այդ առանձնակի խոչնդոտներին և գլուխ բերել նոր դարերի ազգային-քաղաքական սերտ, կենտրոնաձիգ միութիւնը, պետական արտոլիտիզմը: Հետզհետէ արժատանում է ընդհանուր պետական դադափարը: Միջնադարեան ինքնամփոփ քաղաքը՝ իր շրջապատ գիւղերով, դադարում է այլևս գոյութիւն ունենալուց, որպէս մի մէկուսացած ամբողջութիւն. նա դառնում է մի օրգանական անդամը այն պետական կենտրոնացման, որ միացնում, օղակում էր իր մէջ բազմաթիւ քաղաքներ և մանր-մունր տերրիտորիաներ:

Տնտեսական անհրաժեշտութեան ծնունդ էր այդ երևոյթը: Մի կողմից քաղաքային ինքնամփոփ տնտեսութիւնը այլևս



անզօր էր անթերի զոհացում տալու իր բնակիչների առաջին-  
թաց կարիքներին: Միւս կողմից զարգանում էր տեխնիկան,  
բարձրանում էր աշխատանքի արդիւնաւէտութեան (Produktivität) աստիճանը, բազմանում էր աշխատանքի բաժանումը  
ճիւղաւորւում են արհեստները տնտեսական-սոցիալական  
խաւերը, լայն դիմեն դիօններով առաջ ընթացող առևտու-  
րը և դրամական բարեկարգուող սիստեմը մերձեցնում, միա-  
ցնում են իրար ընդարձակ տերիտորիաներ, միջնադարեան հա-  
սարակ ձեռնարհեստը և մանր արդիւնաբերութիւնը հետզհետէ  
տեղի են տալիս մանուֆակտուրային, ապա մեծ ինդուստրիա-  
կան—ապրանքային արդիւնաբերութեան: Ահա տնտեսական պա-  
հանջների այդ բարդ համազումարը բնական անհրաժեշտու-  
թեամբ առաջ բերաւ բնդհանուր ազգաբնակչութեան և համա-  
պատասխան դասակարգերի ու խաւերի մէջ տնտեսական կեն-  
սական շահերի համաձայնութիւն, սոցիալական ինտերեսների  
և ձգտումների համօրինակութիւն: Իսկ այդ բոլոր համօրինակ  
շահերի և ձգտումների կենդանի արտայայտութիւնը եղաւ այն  
ժամանակ, երբ պետական ոյժը խաղտելով առանձնացած մար-  
միկների կղզիացնող կապանքները, հնարաւորութիւն տուաւ  
հասարակական լայն համայնագործութեան և հաւաքական աշ-  
խատակցութեան: «Ֆեոդալական տնտեսութեան օրով—ասում  
է Կարլ Կաուցկին—քաղաքային համայնքները (շրջապատ գիւ-  
ղերով) գրեթէ տնտեսապէս անկախ էին միմեանցից, որովհե-  
տե նրանք արդիւնաբերում էին համարեա ամեն բան, ինչի  
կարիք ունէին: Դրանից հետեւում էր նաև նրանց քաղաքական  
ինքնուրոյնութիւնը: Ընդհակառակը, ապրանքային արդիւնա-  
բերութիւնը և ապրանքային առևտուրը ազգի զանազան հա-  
մայնքներին կախման վիճակի մէջ դրին մի կամ մի քանի տըն-  
տեսական կենտրոնավայրերից և այդպիսով նպաստեցին տըն-  
տեսական կենտրոնացման քաղաքական հետեւելու: <sup>1)</sup>

Տնտեսական և դրանով պայմանաւորուած քաղաքական  
պետական կենտրոնացումով ծաւալուեցին տնտեսական ֆակ-  
տորներն ու ֆունկցիաները ժողովրդի բազմազան խաւերում:  
Տնտեսական այդ (երրորդ) ֆազը կոչւում է ժողովրդական  
տնտեսութիւն: Այդ ֆազի մէջ արդէն տնտեսող մարմինը կազ-  
մում է ինքը՝ ժողովուրդը, որպէս մի ուրոյն ամբողջութիւն,  
որի ծալքերում ցանցաձև տարածուած են հազար ու մի ֆունկ-  
ցիաներ: Առաջին ֆազի կամ տնային փակ տնտեսութեան  
մէջ տնտեսող մարմինը՝ տունը, բաւարարութիւն էր տալիս

<sup>1)</sup> Karl Kautsky. «Die Klassengegensätze von 1789», էր. 9



միայն տան անդամների կարիքներին: Երկրորդ ֆազի կամ քաղաքային ակտիվում տնտեսութեան մէջ քաղաքը իր շրջապատ գիւղերով բաւարարութիւն էին տալիս սահմանափակ թուով բնակիչների կարիքներին: մինչդեռ երրորդ ֆազի կամ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ տնտեսող սուբյեկտը ներկայացնում է մի կոմպլիքս մարմին—ժողովուրդը, որի բարդ օրգանիզմը ընդգրկում է իր մէջ ամբողջ ազգային-պետական տերիտորիան:

Ժողովրդական տնտեսութեան ամենախոշոր և աչքի զարնող տարբերութիւնը՝ տնտեսական զարգացման միւս ֆազերի հանդէպ, կազմում է այն երևոյթը, որ այդ փազի մէջ արդիւնաբերութիւնը ստանում է ապրանքային արդիւնաբերութեան ընկալումը, այսինքն արտադրուող ապրանքները սկզբից և եթ ուրոշուած են փոխանակելու, վաճառելու, շուկայ արտահանելու համար: Մասսայաբար արտադրուող ապրանքները վաճառքի են հանւում ժողովրդական մասսայի բազմապատիկ կարիքներին բաւարարութիւն տալու համար: Ժողովրդական տնտեսութեան շրջանում երկարում ու բարդանում է շրջանառութեան այն պրոցեսը, որ ունեն տնտեսական բարիքները՝ արդիւնաբերողի ձեռքից մինչև սպառողի ձեռք հասնելը: Ապրանքը կտրում, անցնում է մի շարք տնտեսութիւնների բովից, նախ քան իր վախճանական սպառման կամ գործածութեան հանելը: Տնային փակ տնտեսութեան շրջանում արդիւնաբերողն ու սպառողը ամփոփուած էին մի սուբեկտի մէջ՝ ընտանեկան հարկի տակ: Քաղաքային տնտեսութեան մէջ թէև աշխատանքի բաժանումով տարբեր խաւեր են ներկայացնում արդիւնաբերողներն ու սպառողները, այնուամենայնիւ նրանց տնտեսական շփումն ու յարաբերութիւնը կատարւում էր անմիջապէս, վաճառանոցում հանգնած էին նրանք իրար հանդէպ: Իսկ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ իրար չեն ճանաչում և խիստ հեռանում են միմեանցից արդիւնաբերողներն ու սպառողները: Արդիւնաբերողը չէ, որ իր ապրանքը անտիջապէս վաճառում է սպառողի վրայ, և սպառողը չէ, որ գնում է այդ ապրանքը և փող տալիս արդիւնաբերողին: Մի այլ սոցիալական խաւ է՝ առեւտրական դասակարգը—որ ստանձնում է այդ միջնորդող տնտեսական ֆունկցիան: Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի մէջ է միայն, որ առևտուրը և նրա վարիչ դասակարգը հասել են ֆենոմենալ զարգացման ու ծաւալման: Վաճառականները—ասում է Էնգելսը—աշխատանքի բաժանման անհրաժեշտութեամբ առաջացած մի դասակարգ են, որոնք ոչ մի մասնակցութիւն չունեն իրերի արդիւնաբերութեան պրոցեսի հետ, ոչ



մի նոր արժէք չեն ակալացնում ապրանքի վրայ, այլ դադարում են լոկ արդիւնքների փոխանակութեամբ և վաճառքով<sup>1)</sup> Առևտրական կենտրոնական քաղաքները քաղաքակիրթ երկիրների, ստացել են այսօր միջազգային ընաւորութիւն: Ամենակենսական պիտոյքներից սկսած մինչև ամենաբարձր լուքսուոյի արդիւնքները դարձել են առևտրի առարկայ: Այսօր առևտուրը դարձել է մի տնտեսական—մասսայական երևոյթ առաջին կարգի:

## 2.

Նոր դարերի շրջանում, սկսած 15-րդ դարի վերջերից—մանաւանդ 18 և 19-րդ դարերում—տնտեսական երևոյթների զարգացումը այնքան սրընթաց է, տեխնիքական յեղաշրջումները այնքան արագասահ ու բազմակողմանի, ժողովրդական պահանջները այնքան բարդ ու յառաջադէմ, որ ազգային-տնտեսական քաղաքականութիւնը չէր կարող բաւականանալ միայն պետական տերիտորիայով, նա պէտք է արտասահմանեան շահատակութիւններ անէր: Իսպանիայի, Ֆորտուգալիայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Հոլանդիայի անդրծովեան—գաղութային առևտրական նուաճումները տալիս են մեզ ազգային-տնտեսական քաղաքականութեան տիպիքական օրինակներ: Հաղորդակցութեան հետզհետէ կատարելագործւող միջոցները, մանաւանդ նաւադնացութիւնը, ընդարձակ տոն ու ծաւալ տուին առևտրին հեռաւոր երկրամասերում: Գտնուեց ծովային ճանապարհը դէպի Հնդկաստան՝ անբաւ հարստութիւնների այդ առասպելական երկիրը, եղաւ Ամերիկայի գիւտը՝ ոսկու և արծաթէ հանքերի անսպառ մայր ցամաքը: Հարստութիւնների մի սոսկալի տարափ էր կուտակուել Արևմտեան Եւրոպայում. հարստութիւններ, որ եւրոպական քաղաքախնդիրները նոր գտած երկրներում առևտրով, խաբերայութեամբ և յափըշտակութեամբ կողոպտել էին: Այդ հարստութիւններից առիւծի բաժինն ընկաւ խոշոր առևտրականներին, որոնք հնարաւորութիւն ունէին սպառազինելու նաւերը և կարգելու նրանց վրայ բազմաթիւ ամրակազմ մարդիկ, նոյնքան յամառ ու դիմացկուն:

Բուրժուական շահերի ներկայացուցիչ և ջերմ պաշտպան վուլգար տնտեսագէտները մեծ առաքինութիւն են համարում mutatis mutandis բացատրելու, որ կտալիտալի սկզբնաւորութիւնը

(<sup>1</sup> F. Engels, »Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staates« էր. 173.



պէտք է որոնել խնայողութեան մէջ: Սակայն Մարքսը տալիս է մեզ կապիտալի ծագման միանգամայն այլ աղբիւրներ <sup>1)</sup>, ճիշտ համապատասխան այն պատմական-կուլտուրական երևոյթներին, որոնց շնորհիւ կուտակուել և տնտեսական-հասարակական խոշոր ոյժ է ստացել կապիտալը: Կապիտալիստական ազգերի ամենամեծ հարուստութիւնները՝ սկսած 15-րդ դարերի վերջերից, ծագում էին՝ զաղութային քաղաքականութիւնից, այսինքն օտար երկրների աւարառութիւնից, ծագում էին ծովային յափշտակութիւնից, մաքսանենգութիւնից, ստրուկների առևտրից, առևտրական պատերազմներից, գիւղական ազգաբնակչութեան էքսպրոպրիացիայից և այլն: Ուրիշ խօսքով քաղաքական-առևտրական ոյժն ու աւարառու բռնութիւնն է եղել կապիտալի ծագման միակ զօրեղ ֆակտորը և ոչ թէ «խնայողութիւնը»: Այդպիսով առաջանում է ինդուստրիական կապիտալի սկզբնական ակումուլացիան:

Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի մէջ կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ու տնտեսութեան սիստեմը հասնում է իր կատարեալատիպ զարգացման: Տեխնիքական գիւտերը՝ սկսած յատկապէս 18-րդ դարի կէսերից, բնագիտութեան, մանաւանդ ֆիզիկայի և քիմիայի զարգացումը և նրանց արդիւնաւէտ դործադրութիւնը, հսկայական չափերով զարկ տուին տեխնիքական ինդուստրիային, դործարանական արդիւնաբերութեան: Արագութեամբ աճում են կապիտալի բոլոր շահաւէտ ֆունկցիաները—որպէս ձեռնարկութեան կապիտալ (Unternehmungskapital), առևտրական կապիտալ, վարկատու կապիտալ, բանկային հաստատութիւնների բոլոր տեսակները և այլն:

Ինդուստրիական կապիտալը իր ծագումով համարւում է ամենանորագոյնը՝ կապիտալի միւս երկու տեսակներից—առևտրական և վաշխառուի կապիտալ, որոնց հետ ծանօթացանք մենք, երբ խօսում էինք տնտեսական զարգացման երկրորդ ֆազի մասին: Սակայն կրտսեր հղալը իր արագ զարգացումով և վիթխարի ծաւալով միւսներին նուաճել և ենթարկել է իր ծառայութեան: Այնուամենայնիւ տնտեսական—արդիւնաբերական յարաբերութիւնների մէջ մէկը միւսին օժանդակող անհրաժեշտ պայման է համարւում: Խոշոր ինդուստրիան, օրինակի համար, սկզբից և եթ մասնացոյց է արուած առևտրի վրայ. միւս կողմից, առևտուրը որոշ աստիճանից սկսած իր

<sup>1)</sup> K. Marx, «Kapital» I հատ., V հրատ., 24-րդ գլուխ՝ «Die sogenannte ursprüngliche Akkumulation», հր. 679.



առաջխաղացութեան համար կարիք ունի կապիտալիստական արդիւնաբերութեան: Որքան վերջինս աւելի է տարածուած և տիրապետող դառնում, այնքան անհրաժեշտ է դառնում առևտրի առաջխաղաց ընթացքը ամբողջ տնտեսական կեանքի համար: Առևտրի դադարը նշանակում է արդիւնաբերութեան դադար, որովհետև մասսայական արդիւնաբերութիւնը անհրաժեշտօրէն պայմանաւորուած է մասսայական վաճառքով:

Որքան կարևոր է առևտրի դարգացումը կապիտալիստական ընդհանուր տնտեսութեան համար, նոյնքան կարևոր է դարձել նաև վաշխառութեան զարգացումը: Միջին դարերում վաշխառուն մի հացկատուկ էր, որ շահագործելով ուրիշների տառուպալից վիճակը կամ թելթելամտութիւնը, ծծում, քաժում էր նրանց արեւնը: Եթէ մի գիւղացի փող էր վերցնում, ապա այդ լուկ նրա համար, որպէսզի վճարէ իր փողային տուրքերը և զանազան պրոցեսների (դատական) ծախքերը: Իսկ եթէ մի ազնուական փող էր փոխ վերցնում, ապա նա անում էր այդ ուրախ և զուարճ վատնելու համար: Այդ պատճառով տոկոսով պարտք վերցնելը անբարոյական էր համարւում և բոլորի կողմից դատապարտւում:

Բոլորովին այլ է այդ տեսակէտից կապիտալիստական տնտեսութեան շրջանը: Այժմ փողը մի միջոց է, որւէ կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ձեռնարկելու, աշխատանքի ոյժեր գնելու և շահագործելու համար: Պարտք վերցրած փողը ծառայում է այժմ աւելի շատ աշխատանքի ոյժեր շահագործելու, հետևապէս և եկամուտը աւելի մեծացնելու համար, և իրաւ աւելի շատ, քան պարտքի տոկոսն է պարունակում: Կանխիկ դրամի գործադրութեան այդ յեղաշրջումով, յեղաշրջւում է նաև վաշխառութեան սկզբնական բնաւորութիւնը: Նրա դերը՝ որպէս տառապալից վիճակի և թելթելամտութեան շահագործութեան միջոց, աստիճանաբար յետ է նահանջում այն դերի հանդէպ, որ բեղմնավորում է կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը, այսինքն հնարաւորութիւն է տալիս, որ կապիտալիզմի զարգացումը դեռ աւելի արագ առաջ գնայ, քան ինդուստրիական կապիտալիստների փողային մոնոպոլիզացիան կուտակուած գումարները կարող են այդ հնարաւոր դարձնել: Այլևս դադարում է վաշխառուի դէմ եղած ատելութիւնը, նա դառնում է անարատ և ստանում մի նոր, քաղցրահնչիւն անուն՝ կրեդիտ տոկող (վաշխառու): Առաջ վաշխառու կապիտալիստները կուտակում էին փողի գումարները իրանց պահաւաններում, որպէսզի այդ լի աւազաններից հազարաւոր խողովակներով հոսեցնեն դէպի ոչ կապիտալիստները: Իսկ այսօր



վաշխառու կապիտալիստների փողային սնդուկները դարձել են կրեդիտային հաստատութիւնները—ընդհանուր աւագան, ուր հազարաւոր խողովակներով ներս են հոսում ոչ կապիտալիստների փողերը, որպէսզի այնտեղից դուրս հոսեն դէպի կապիտալիստները:

## 3.

Նոր դարերում կազմակերպուած բիւրոկրատների և ռազմիկների կենտրոնական պետութիւնը համապատասխանում էր նոր ծլող ծաղկող կապիտալիստ դասակարգի պահանջներին ճիշտ այնքան, որքան առաջինը կարիք ունէր երկրորդի օժանդակութեան: Մօղերն պետութիւնը քաղում էր իր կենսական միջոցները ոչ թէ անձնական ծառայութիւնից կամ ընական բերքերից ու արդիւնքներից, այլ բացառապէս դրամական աղբիւրներից: Այդ պատճառով միապետները շահագրգռուած էին սեփական ինտերեսների տեսակէտից պաշտպանելու և նպաստելու նրանց—վաճառականներին, կապիտալիստներին,—որոնք փող էին ներմուծում երկրի ներսը: Մի երկրի հարստութիւնը կազմում էր այդ երկրի ներսը գտնուած կանխիկ փողի քանակի մէջ. իսկ որքան հարուստ է մի երկիր, բարձր՝ ժողովրդի կենցաղը, այնքան աւելի կարելիութիւն ունի պետութիւնը իր դրամարկղը հարկերով, տուրքերով հարստացնելու: Այդպէս էր թելադրում ժամանակակից մերկանտիլեան սիստեմը. մի գործնական ճկուն սիստեմ, որ դաւանում էին գրեթէ բոլոր նշանաւոր պետական գործիչները՝ սկսած Կարլ V-ից մինչև Ֆրիդրիխ Մեծը. իսկ նրա ամենատիպիքական արտայայտիչը եղաւ Ֆրանսիական մինիստրը Կոլբերը: Կապիտալիստները փող էին տալիս միապետներին և պետական գանձարանին, դարձնում էին նրանց իրանց պաշտպանները, դնում իրանցից կախման վիճակի մէջ և այդ միջոցով ստիպում էին պետութեան, որ նա հաղորդակցական ճանապարհների ապահովութեան և ընդարձակման միջոցով, անդրծովեան գաղութների նուաճումներով, մրցող առևտրական պետութիւնների դէմ մղած կռիւներով, մենավաճառի արտօնութիւններ տալով, և այլն, ծառայէ կապիտալիստ դասակարգի շահերին:

Միջնադարեան պետութիւնը շատ հեռու էր ընդհանուր տնտեսական հասարակական ֆունկցիաների ղեկավարութիւնից: Դպրոցական հաստատութիւնների, հիւանդանոցների խնամատարութիւնը, հաղորդակցական միջոցների հոգատարութիւնը, անտառապահութիւնն ու քարաշէնների ղեկավարութիւնը և այլն, բա-



Ժին էին ընկնում առանձին համայնքների գործունէութեան: Այդ հետզհէտէ փոխուեց, երբ տնտեսական ֆակտորների զարգացման ոյժով նոր և մանաւանդ նորագոյն ժամանակներում պետութիւնը իր ինքնապաշտպանութեան կարիքների տեսակէտից շահագրգռուած զգաց միջամտել տնտեսական կեանքի բարդ կառուցուածքի մէջ, ստանձնել իր վրայ ծանրակշիռ ֆունկցիաներ և այդպիսով մտել տիրապետող դասակարգերի—կապիտալիստների և խոշոր կալուածատէրերի—շարքը: Արեւմտեան Եւրոպայի սահմանադրական կազմը և բուրժուական պարլամենտալիզմը չքացրեց պետական կազմի վրայից ֆէօդալական—արքայապետական վերջին հետքերը և դրոշմեց նրա վրայ բուրժուական—դասակարգային պետութիւն անունը: Այսինքն մի պետութիւն, որի գոյութեան կոռուանը կազմում է տիրապետող դասակարգը՝ բուրժուազիան. մի պետութիւն, որի քաղաքական *credo*-ն համարում է բուրժուական—դասակարգային իդէալը և որի յարատեւութիւնը՝ իր դասակարգային ամրակու ֆունկցիաներով, պայմանաւորուած է բուրժուազիայի տիրապետութեան յարատեւութեամբ:

Ժամանակի ընթացքում պետական մարմինը դարձաւ մի վերին աստիճանին բարդ ու բազմաճիւղ ապաւըատ, որի ծաւքերում կենտրոնանում էին հասարակական—տնտեսական կարեւորագոյն ֆունկցիաները: Նա ոչ միայն ստանձնեց իր վրայ միջնադարեան համայնքների հոգացողութեանը թողնուած վերոյիշեալ հաստատութիւնները, այլև կապիտալիստական տնտեսութեան սիստեմի զարգացման ազդեցութեամբ նրա համար աւելի ու աւելի են աճում այնպիսի ֆունկցիաներ, որոնց միջոցով պետութիւնը խորապէս շօշափեց տնտեսական կեանքի արմատները: Ճեթէ անհրաժեշտ էր—ճիշտ նկատում է Կառլսկին—որ հին ու միջին դարերի պետական քաղաքագէտները առաջնապէս դիպլոմատներ և իրաւաբաններ լինէին ապա այժմ պէտք է կամ գոնէ հարկաւոր է, որ նրանք առաջնապէս քաղաքատնտեսներ լինեն: <sup>1)</sup> Տնտեսական զարգացումը հարկաւորում է պետութեան շարունակ իր ձեռքը կենտրոնացնելու մեծ քանակութեամբ արդիւնաբերական ճիւղեր: Միջին դարերում պետական ոյժը իր կարողութեան ամենամեծ մասը քաղում էր պետական կալուածատիրութիւնից: Դա յաճախ դեռ աւելի էր բազմանում 16, 17 և 18-րդ դարերում եկեղեցական և գիւղացիական կալուածներով: Միակողմից, սակայն, իշխանի դրամական տառնապը ստիպել է.

<sup>1)</sup> K. Kautsky, «Das Erturter Programm» հր. 126.



արքունական կալուածք վաճառելու կապիտալիստի վրայ: Բայց շատ երկրներում դրանցից դեռ բաւական քանակութեամբ մնացորդներ կան այժմեան արքունի կալուածների և լեռնահանքերի մէջ: Միլիտարիզմի զարգացումը՝ աւելացրեց նրա վրայ զինանոցներ և նւաւգործարաններ, հաղորդակցութեան զարգացումը՝ փոստատներ, երկաթուղիներ, հեռագրատներ, վերջապէս պետութեան ֆինանսական կարիքները այնքան են աճում, որ նրան հարկադրում են ձեռնարկելու քանկային հաստատութիւնների, ինդուստրիական ձեռնարկութիւնների և ամեն կարգի մենավաճառութեան: Մի խօսքով ժողովրդական տնտեսութեան շրջանում պետութիւն ասածը չի ներկայացնում այլևս միայն մի քաղաքական-ոստիկանական կազմու պատրաստ ոյժ, որ ըստ Մանչեստրեան դպրոցի պիտի ապովէր միայն կապիտալիստ դասակարգի տնտեսական-առևտրական արշաւանքները՝ երկրի ներսն ու դուրսը, պիտի սանձահարէր արտաքին մրցակիցներին և ներքին խոռվայոյզ պրոլետարիատին. ոչ, այժմեան պետութիւնը դրանով հանդերձ նաև ամենախոշոր կապիտալիստն է, որ ստանձնել է իր վրայ հսկայական արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ:

## 4.

Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆազի մէջ ամենաուշագրբաւ երևոյթներից մէկը կազմում է հասարակական կազմի լայն դիֆերենցիացիան. մի երևոյթ, որ բացառապէս արդիւնք է համարւում աշխատանքի բաժանման զարգացման և տնտեսական ֆակտորների հասունութեան:

Միջին դարերում ձեռնարհեստային մանր արդիւնաբերութեան պրոցեսին մասնակցում էին մանր սեփականատէր վարպետներ փոքրաթիւ գործաւորներով (քարգահ) ու շակերտներով, իսկ նոր ու նորագոյն դարերում կապիտալիստական մեծ ու վիթխարի արդիւնաբերութիւնների պրոցեսին մասնակցում են մենավաճառ կապիտալիստ անհատներ և հարիւրաւոր ու հազարաւոր սեփականազուրկ բանուորներ: Այդպիսով նոր ու նորագոյն դարերը, երկու խոշոր, ինտերեսներոր հակադրող բանակներ են արտաբերել, որոնք սկիզբ առնելով մանուֆակտուրային արդիւնաբերութեան շրջանից, հասան մինչև օրս—տեխնիքական ինդուստրիայի կատարելատիպ զարգացման շրջանում—հասունութեան բարձր աստիճանին: Մէկը՝ բուրժուազիան, խոշոր է իր քաղաքական տիրապետութեամբ, տնտեսական ֆակտորներով և սոցիալական ուժեղ դիրքով. իսկ միւսը՝ պրո-



լետարիատը, խոշոր է իր ծաւալող քանակով, տնտեսական նշանակութեամբ և սոցիալ-քաղաքական ու պատմական գերագոյն նպատակով: Այդ երկու հակամարտ տարրերի դասակարգային ինտերեսների արժատական հակառակութիւնը արտաբերել է անհաշտ, միմեանց բացասող ձգտումներ, տոն է տուել դասակարգային ահաւոր կռուին:

Միւս կողմից, զուտ ինդուստրիական սահմանից՝ գործարանական կեանքից դուրս, գտնոււմ ենք գիւղատնտեսութեան սահմանում երկու դասակարգեր—խոշոր կալուածատէրեր և մանր գիւղացիներ,—որոնց իդէալն է ընդհանուր առմամբ ազրարական ձգտումներն ու քաղաքական կոնսերվատիզմը: Սակայն տնտեսական զարգացումը և սոցիալական անժըխտելի էվոլյուցիան այդ սահմանում ևս առաջ է բերել զգալի մետամորֆոզ: Եւ այն չափով, որով տեխնիքական ինդուստրիան մոտք է գործում գիւղատնտեսութեան մէջ և մի կողմից խոշոր կալուածատիրոջ դարձնում նաև կապիտալիստ, իսկ միւս կողմից մանր գիւղացիական տարրին պրոլետարացնում, նոյն չափով այդ դասակարգերի շահերն ու ձգտումները մերձենում են գործարանական կապիտալիստ և պրոլետար դասակարգերի շահերին ու ձգտումներին. այսինքն հետզհետէ ընդհանրանում են ողջ հասարակական կազմի մէջ միայն երկու հասարակական-քաղաքական հակամարտ իդէալներ՝ ընդհանուր բուրժուական (որի դրօշակակիրն է՝ կապիտալիստը և խոշոր կալուածատէրը) և ընդհանուր պրոլետարական (որի դրօշակակիրն է՝ համայն պրոլետարիատը, քաղաքային ինդուստրիայի թէ գիւղատնտեսութեան մէջ): Այսօր ազգարական կոնսերվատիզմն ու կապիտալիստական լիբերալիզիմը կանգնած են ստիմանադրական Եւրոպայում գոյութիւն ունեցող սիւնոյն քաղաքական-հասարակական՝ մի խօսքով՝ բուրժուական հայեցակէտի վրայ: Նրանց ունեցած չնչին տարբերութիւնները հետզհետէ հարթւում ու հաշտւում են միմեանց հետ այնքան և այն արագութեամբ, որքան համայն պրոլետարիատի քաղաքական-հասարակական արժատական իդէալը աւելի ու աւելի աճում, հզօրանում է և կենսունակութիւն ստանում օրէցօր:

Սակայն աշխատանքի բաժանումը այն աստիճան է կատարելագործուել, որ դասակարգային դիֆերենցիացիայով առաջացել է և մի այլ ոչ պակաս խոշոր և հետզհետէ ստուարացող դասակարգ: Այսօր միջին դաս (Mittelstand) կոչւող արհեստաւորների, մանր վաճառականների կողքին բսել, աճել է մի երկրորդ միջին դասակարգ՝ առաջինից տարբեր իր սոցիալա-



կան դիրքով ու զբաղմունքով. դա ընդհանուր ինտելիգենցիան է՝ մտաւոր աշխատատէրները (Kopfarbeiter) «կրթուած պրօլետարեատը» (gebildetes Proletariat) — ինչպէս Կառլ Կլին է անուանում — սկսած տեխնիքական — առևտրական կրթութիւն ստացած և կոչում ունեցող խաւերից մինչև մասնաւոր կոչումների (փաստաբան, բժիշկ և այլն), հասարակական հիմնարկութիւնների, կրթական — գիտնական հաստատութիւնների բոլոր մտաւոր գործիչները: Ներկայ կապիտալիստական տնտեսութեան սիստեմի մէջ կրթուած լինելը դարձել է մի առանձին գործ: Գիտելիքների չափը անվերջ ընդարձակուել է՝ և աճում է օրէցօր: Եւ կապիտալիստական հասարակութիւնը, ինչպէս և կապիտալիստական պետութիւնը, աւելի կարիք ունեն գիտութեան ու առևտրի ներկայացուցիչներին՝ իրանց գործերը առաջ տանելու և բնութեան ոյժերը նուաճելու համար: Ոչ միայն գիւղացին, արհեստաւորը կամ անգամ պրօլետարը, այլև վաճառականը, զործարանատէրը, բանկատէրը, բօրսայի սպեկուլէանտը, սեծ կալուածատէրը ամենեւին ժամանակ չունեն իրանց նուիրելու տրուեստի ու գիտութեան: Շահագործող դասակարգերը ձգում են այդ գործնէութիւնը մի առանձին դասակարգի վրայ, որին նրանք վճարում են դրա համար: Այսօր կրթութիւնը դարձել է մի ապրանք ճիշտ այնպէս, ինչպէս պրօլետարի փիղիքական ոյժը: Մի տեղ մտաւոր աշխատանքի շահագործութիւն միւս տեղ ֆիզիքական աշխատանքի շահագործութիւն: Տարբերութիւնը կայանում է միայն նրա մէջ, որ մտաւորապէս շահագործւողը աւելի լաւ վարձատրուելով, ունի նաև աւելի բարձր կենցաղ ու սօցիալական դիրք, քան ֆիզիքապէս շահագործւողը, թէև վերջինս աշխատում էր աւելի ինտենզիւ ու արդիւնաւէտ է, քան առաջինը:

Այսպէս ահա տեսնում ենք, որ տնտեսական բազմաճիւղ ֆունկցիաների և խոշոր ֆակտօսների յառաջագիմութեամբ, աշխատանքի բաժանման զարգացումով, առաջացել է դասակարգային լայն դիւստրիպիացիա, փոխուել է դասակարգերի զարգացումն ու փոխադրեցութիւնը: Իսկ այդ երևոյթով խոշոր ձևափոխման ենթարկուած սօցիալական օրգանիզմը ընդունել է սօցիօլօգիական մի առանձնայատուկ դրօշմ, բոլորովին տարբեր միջնադարեանից:

## 5.

Տնտեսական զարգացման երրորդ ֆրագի կամ ժողովրդական տնտեսութեան վերաբերեալ ունեցած մեր գիտողութիւն-



ները լրիւ չէին լինիլ, եթէ մենք մի քանի խօսքով չյիշատակէինք այն շարժումները, որոնք բնականօրէն առաջացել են տնտեսութեան նոր ձեւերի և յարաբերութիւնների ազդեցութեան տակ:

Եթէ ուշադրութեան առնենք ժողովրդական տնտեսութեան զարգացման ամբողջ ընթացքը, սկսած նոր դարերի սկզբնաւորութիւնից մինչև այժմ, կգտնենք տնտեսական-հասարակական հոգի վրայ չորս տարրեր հոսանքներ—մերկանտիլեան, տնտեսական լիբերալիզմի, սօցիալական և սօցիալիստական հոսանքներ: Մեր նիւթի ծաւալի սահմաններից շատ հեռու կանցնէինք, եթէ մանրամասն խօսէինք այդ հակադրական շարժումների և նրանց առաջնակարգ մտաւոր ներկայացուցիչների մասին: Ուստի նկատենք միայն հետեւելը:

Որքան մերկանտիլեան սխտեմը անհրաժեշտ էր համարում առևտրական-մանուֆակտուրային ձեռնարկութիւնների մէջ մէնավաճառութիւնը, արտօնութիւններ ու սննաշնորհութիւնները, որքան նա առաջ էր կոչում ժամանակակից միահեծան պետութեան աշակցութիւնն ու միջամտութիւնը՝ տնտեսական ֆունկցիաների մէջ, մանաւանդ արտաքին առևտուրը ապահովելու համար, որ կանխիկ դրամ էր հոսեցնում երկրի ներքը, այնքան էլ դրա ձիշտ հակառակը վարուեց տնտեսական լիբերալիզմը:

Ֆիզիօկրատները և ապա 18-րդ դարի երկրորդ կէսից սկսած տնտեսագիտութեան կլասիք դպրոցի ներկայացուցիչները՝ յանձնա Ադամ Սմիտի, Դաւիթ Րիկարդօյի, Ժայրահեղ հակառակորդ էին որ և է մենավաճառի և առանցնաշնորհի, պետական որ և է միջամտութեան ու հովանաւորութեան: Պէտք է քանդել բոլոր սանձադարող կապանքները, ազատութիւն տալ մարդկային օգուտն յատուկ ընտրող միումներին, որպէսզի ազատ մրցութեամբ ծլեն, ծաղկեն ու բարգաւաճեն բոլոր տնտեսական կենսունակ ոյժերը, զարգանան ու հասունանան տնտեսական ֆակտօրներն ու ֆունկցիաները: Laisser faire laisser passe թող անուի, թող կատարուի—վարդապետում էր Մանչեստրեան դպրոցը: Տնտեսական այդ լիբերալիզմը գրկախառնուեց ժամանակակից քաղաքական լիբերալիզմի հետ, որ անհաշտ կռիւ էր յայտարարում միապետական դահի, ֆեօդալիզմի և կղերականութեան դէմ, և որի ուժեղ արտայայտութիւնը տեղի ունեցաւ Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան օրով:

Դարձեալ այլ ընտրութիւն ունի երրորդ կամ սօցիալական շարժումը, որ վերջին տասնամեակներում ընդգրկել է իր մէջ գրեթէ ակադեմիական բոլոր ոյժերին: Բուրժուական Նոյեմբեր, 1905.



մտածողների ձախակողմեան թեւ երեւակայում է, որ առանց տիրապետող հասարակական կարգերի գոյութեան արմատները շօշափելու, հնարաւոր կլինի սօցիալ-տնտեսական մի շարք ընթորմաներով ժամանակի ընթացքում վերաստեղծելու դասակարգային յարաբերութիւնների հարմօնիա և իբր այդ միջոցով լուծելու սօցիալական կոնֆլիկտը: Սակայն այդ բոլոր ընթորմաները՝ տնտեսական թէ սօցիալական հողի վրայ, որոնց իրականացնող մարմինները պիտի լինեն բուրժուական կառավարութիւնն ու պարլամենտը, էապէս ուրիշ չեն, բայց եթէ տիրապետող սօցիալական չարիքը փոքր ինչ մեղմացնող պալլատիւ միջոցներ: Բուրժուական մտածողները, դժուարացան մինչև օրս ընդունելու այն լայն տեսակէտը, որ իւրաքանչիւր խոշոր քաղաքական երեւոյթ անհրաժեշտօրէն պայմանաւորուած է խոշոր արմատական պատճառներով, հետեւապէս վերջիններիս վերացումը միայն կպայմանաւարէ յառջնի չքացումը: Կարկատանք ընթորմաները ըստ ամենայնի անզօր պիտի լինեն դասակարգային ներդաշնակութիւն վերաստեղծելու: արգինաբերութեան սխտեմի, տնտեսութեան ձևերի էութեան մէջ է թաղուած սօցիալական կոնֆլիկտի հիմնական արմատը. ով ուղում է ոչնչացնել այդ արմատը, նա պիտի առաջ վերացնէ նրա նախապայմանները՝ արտի արգինաբերութեան սխտեմը: Իսկ այդպիսի ահեղ տեսարանի առաջ միայն սոսկալ դիտէ բուրժուական իդէօլօգիան:

Միանգամայն այլ բան է վարդապետում կապիտալիստական տնտեսութեան ծոցում բնանհրաժեշտօրէն ծնունդ առած սոցիալիստական շարժումը: Նրա դիտողութիւնները դուրս են գալիս այն ճշգրիտ ելակէտից, որ սօցիալական կոնֆլիկտի քաղիսը (խարխիսը) կազմում է այն անհաշտ հակառակութիւնը, որ ունին այսօրուայ կոլեկտիւ բնատրութիւն ստացած արգինաբերութիւնը և արդիւնքների մասնատր իւրացումը, ընդհանուր ընկերական արդիւնաբերութիւն՝ մասնատր սեփականութեան իրաւասութեան ներքոյ: Ուրեմն իւրաքանչիւր սօցիալական ընթօրմ ապարդիւն է ազդեցութեամբ և տեական դօրութեամբ, եթէ նա ոչ միայն չէ շօշափում արգինաբերութեան միջոցների մանաւանդ սեփականութեան արմատները, այլև պալիատիւ, շատ անգամ խաբուելի միջոցներով նեցուկ է տալիս նրա երկարատե գոյութեան: Ընդհակառակը, արդիւնաբերութեան միջոցների հասարակական սեփականացումը, որի իրականացման ձգտում է պօլիտարիատը, պիտի համարուի միակ միջոցը, վերացնելու սօցիալ-տնտեսական բոլոր դժնդակ



պայմանները, իսկ դրա հետ միասին նաև հետզհետե սպառնա-  
ցող սօցիալական կոնֆլիկտը:

## 6.

Այստեղ անկարող ենք մանրամասն կանգ առնել տնտե-  
սական զարգացման երրորդ ֆազի վրայ, ուր ծնունդ առած  
բազմաթիւ խոշոր երևոյթներից իւրաքանչիւրը կարող է մի  
առանձին թեմայի նիւթ մատակարարել: Մենք բաւականացանք  
միայն նրա տիպիքական բնոյթը որոշելով և յատկանիշ կող-  
մերը յիշատակելով ուշադրութեան առնելով այն հասարակական  
երևոյթները, որ տնտեսական նոր սիստեմը իր հետ բերել է:  
Իբրև եզրափակութիւն առաջ բերենք ստորև մի քանի հա-  
մեմատական գծեր յիշատակած երեք ֆազերի վերաբերեալ, ու-  
րոնցով աւելի պարզ ու դիւրամբոնելի կդառնան ընթերցողի հա-  
մար զարգացման շրջանների բնորոշ կողմերը:

Առաջին ֆազի կամ տնային փակ տնտեսութեան մէջ աշ-  
խատակցութիւնը հիմնուած է էապէս աշխատողների (տան  
անդամների) արիւնակցութեան վրայ: Երկրորդ ֆազի կամ  
քաղաքային տնտեսութեան մէջ հիմնուած է դա շրջանային կա-  
պերի կամ հարևանութեան վրայ: Վերջապէս երրորդ ֆազի  
կամ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ աշխատակցութիւնը  
հիմնուած է բովանդակ ազգի մէջ ամփոփուած բազմաթիւ խա-  
ւերի վրայ, որոնք միմիանց հետ օրգանապէս շաղկապուած են  
իրանց տնտեսական շահերով և գործնէութեամբ:

2. Առաջին ֆազի մէջ իւրաքանչիւր իր կամ տնտեսական  
ըարիք գործածուում և սպառուում է այն տնտեսական սահմա-  
նում, ուր նա արտադրուում է: Երկրորդ ֆազի մէջ իրերը ան-  
ցնում են ամիջապէս, ացձնական յարաբերութեամբ՝ արդիւնա-  
բերողի ձեռքից սպառողի ձեռքը: Իսկ երրորդ ֆազի մէջ, ընդ-  
հակառակը, արտադրած արգիւնքները ենթարկուում են բարդ  
շրջանառութեան պրօց'սի, անցնում են մի շարք տնտեսու-  
թիւնների բովի միջով: Արդիւնաբերողը չի ճանաչում սպառու-  
ղին և ոչ մի յարաբերութիւն չունի նրա հետ: Այդ շրջանումն  
է, որ այնքան արագ աճում և բարդ կազմակերպութիւն է  
ստանում առևտուրն ու առևտրական դասակարգը:

3. Տնային փակ տնտեսութեան մէջ աշխատանքը ծան-  
րանում է ընտանիքի անդամների վրայ: Իսկ ուր օտարի աշ-  
խատանքի կարիք է լինում, այնտեղ հանդէս է գալիս աշխա-  
տաւոր բազուկը յանձինս ստրուկի, ճորտի: Քաղաքային տըն-  
տեսութեան մէջ օտար աշխատաւորը ծառայի կամ գործաւորի



յարաբերութիւն ունի արդիւնաբերողի հետ (արհեստի մէջ), իսկ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ նա ունի պայմանադրական յարաբերութիւն (Vertragsverhältnis). այդտեղ բանւորը իրաւապէս ազատ մարդ է:

4. Առաջին ֆազի մէջ ինքը սպառողը միւսնոյն ժամանակ բանւոր է, կամ հակառակ դէպքում բանւորը կազմում է արդիւնաբերող տան սեփականութիւնը (ստրկութիւնը հին դարերում): Երկրորդ ֆազի մէջ սպառողը գնում է անմիջապէս բանւորի ծառայութիւնը (օրինակ վարձու գործ) կամ աշխատանքի արդիւնքը (ձեռնարհեստի մէջ): Իսկ երրորդ ֆազի մէջ սպառողը այլևս ոչ մի յարաբերութիւն չունի բանւորի հետ. նա գնում է ապրանքը կամ արդիւնաբերողից և կամ առևտրականից, իսկ դրանք վարձատրում են բանւորին:

5. Առաջին ֆազի մէջ աշխատանքի բաժանումը դեռ ընտանեկան ընտանիքիւն ունի, սաղմային վիճակի մէջ է գրտնւում, բացակայում է արհեստական կոչումը, անհատական ոյժերը միաժամանակ նուիրուած են մի քանի զբաղմունքներին: Երկրորդ ֆազի մէջ հետզհետէ քաղաքներում մասնագիտանում են արհեստային կոչումները: Արդիւնաբերութեան ամբողջ պրօցեսը բաժանւում է երկու մասի, առաջ բերելով սօցիալական տարբեր խւեր—հում նիւթեր, հայթհայթող հողագործ գիւղացի և արդիւնքներ պատրաստող արհեստաւոր քաղաքացի: Իսկ երրորդ ֆազի մէջ մինչև ամենանուրբ ձևերը խիստ մասնագիտանում, ճիւղաւորւում են ինդուստրիական արհեստային կոչումները: Արդիւնաբերութեան ամբողջ պրօցեսին ամփոփւած է թէ միջնորդապէս մասնակցում են մի քանի սօցիալական խւեր—բանւոր, կապիտալիստ և առևտրական դասակարգեր՝ կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների մէջ՝ ինդուստրիական—առևտրաշահ քաղաքներում. միջին կարգի քաղաքացիներ արհեստաւոր, (մանր վաճառական)՝ ձեռնարհեստային մանր արդիւնաբերութեան մէջ, վերջապէս մանր գիւղացիութիւն և խոշոր կալուածատէրեր՝ գիւղատնտեսութեան մէջ:

6. Տնային քակ տնտեսութեան մէջ փող կամ բոլորովին գոյութիւն չունէր, կամ թէ չէ ծառայում էր իբրև գործածական իր կամ գանձելու միջոց: Քաղաքային տնտեսութեան մէջ նա արդէն ծառայում է իբրև էապէս փոխանակութեան միջոց: Իսկ ժողովրդական տնտեսութեան մէջ փողը ծառայում է արդէն որպէս փոխանակութեան, շրջանառութեան և հայթհայթման միջոց. այդպէս փողը ստանում է նոր ու նորագոյն դարերի տնտեսական կեանքում, բազմաթիւ ֆունկցիաներ և դառնում ամենախոշոր հասարակական ֆակտորը:



7. Առաջին ֆազի մէջ գրեթէ կապիտալ գոյութիւն չունէր, այլ միայն գործածական իրեր: Երկրորդ ֆազի մէջ արդէն աշխատանքի գործիքները պատկանում են արտադրող կապիտալի (Produktionskapital) կարթեգորիային: Իսկական հայթհայթման կապիտալը (Erwerbskapital) զարգացման այդ շրջանում կազմում է միայն առևտրական, ապա վաշխառուի կապիտալը: Իսկ երրորդ ֆազի մէջ հայթհայթման կապիտալը դառնում է մի միջոց արդիւնքները աշխատանքի բուժանման մի էտապից բարձրացնելու միուսի մէջ, անցնելով ամբողջ շրջանառութեան պրօցեսի միջով: Այստեղ ամեն բան դառնում է կապիտալ: Տնտեսական իւրաքանչիւր խորշ կրում է իր վրայ կապիտալիզմի դրօշմը: Տեխնիքական տերմինը ներկայ տնտեսութեան իրաւամբ անուանում է կապիտալիստական տրնտեսութիւն:

Տնային, քաղաքային եւ ժողովրդական տնտեսութեան ֆազեր—սա դարերի պատմական-օրգանական զարգացման մի անընդմիջող շղթայ է ներկայացնում, ուր արտադրող՝ վաստակող ու սպառող ձեռքերի սակաւութիւնը և ֆունկցիաների պարզութիւնը՝ աստիճանական զարգացումով քաղմանում, ըստ իմաստի և հազար ու մի ճիւղերի է բաժանւում, դառնում է մի վիթխարի ու կոմպլեքս օրգանիզմ: Տնտեսական զարգացման թէօրիան զբաղւում է միայն այն երկրների և ազգերի (արեւմտեան Եւրոպան) տնտեսութեան սիստեմներով, որոնք մաշել են տնտեսական զարգացման ամբողջ ընթացքը և հասել նորագոյն սիստեմին: Եւ եթէ այդ թէօրիան պատմական անցեալ է համարում տնային ու քաղաքային տնտեսութիւնը, որպէս դարաւոր տիրապետող սիստեմներ, ապա նա չի մոռանում ամենևին, որ այժմ իսկ կան խոշոր երկրամասեր և բազմաթիւ ցեղեր, ուր տնտեսութեան այդ ձևը դեռ նահապետական է, և ուր զարգացման դեռ շատ տարիներ են հարկաւոր, որպէս ղի արտի Եւրոպական կապիտալիստական սիստեմը տնտեսութեան տիրապետող ձևը դառնայ:

Բ. Նշխանեան